

SBORNÍK

ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI ZEMĚPISNÉ

ROČNÍK 1968 • ČÍSLO 2 • SVAZEK 73

JAROMÍR KORČÁK

ČESKOSLOVENSKÁ GEOGRAFIE V OBDOBÍ MEZISJEZDOVÉM

Tento referát navazuje na analogickou zprávu z r. 1965, ale nebude se omezo-
vat jenom na činnost vědeckou, nýbrž obrátí pozornost také na vyučování
geografie. To nejenom proto, že na sjezdu čs. geografů se podílejí především
středoškolské učitelé, ale také proto, že vyučování geografie na základních a
středních školách má zatím širší a důležitější ohlas v naší společnosti než vý-
sledky geografie vědecké. Je ovšem pravda, že ve sledovaném období se právě
v tomto ohledu poměry změnily aspoň tím, že velké vědecké dílo geografické,
naš nový národní atlas, bylo pozoruhodným způsobem oceněno jak na nejvyš-
ších místech naší vědy, tak i v denním tisku. Z technických příčin je však
zatím v oběhu tak málo výtisků tohoto díla, že dosud sotva mohlo více ovlivnit
naši odbornou a širší veřejnost.

Také ve vědecké tvorbě literární zaznamenává naše geografie nesporný po-
krok. Z *oborů fyzicko-geografických* se stále nejvíce pěstuje geomorfologie, ale
její převaha se pomalu zmenšuje. V její orientaci nabývá vrchu nejen rozvoj
geomorfologického mapování, ale také teorie polygeneze (geomorfologická
„hodnota“ hornin se určuje v poměru k podnebí), stejně jako hlubší výzkum
recentních procesů (vývoj svahů).

Ve sledovaném období bylo poprvé po dlouhé době dokončeno souborné geo-
morfologické zpracování celého státního území a již v r. 1965 vyšla Geomor-
fologie Českých zemí. Je to kolektivní dílo 13 autorů, takže nemá ještě náležitou
vnitřní jednotu, ale vyplňuje citelnou mezeru v naší vědecké literatuře a před-
stavuje první realizaci základního stupně v dlouholetém programu geografické
regionalizace, jež bude ovládat i další mezisjezdové období. Kniha je doplněna
přehlednou geomorfologickou mapou 1 : 500 000. Analogické dílo o Slovensku je
v tisku. Zatím pokračuje podrobnější a přesnější geomorfologické mapování a
hlubší výzkum jednotlivých dílčích oblastí nebo formací. Byly dokončeny po-
drobné geomorfologické monografie týkající se střední části Krušných hor,
Českého středohoří, Písecka, erozní báze českých řek, brněnského prostoru, Oso-
blažska, třetihorních prvků v reliéfu moravských Karpat, mladých tektonických
pohybů v reliéfu slovenských Karpat a velká monografie o reliéfu Vysokých
Tater a jejich předpolí, která je ze všech nejdůkladnější. Přibýly významné
studie o krasu, geomorfologické i speleologické. Z učebnic vyšly Základy fy-
zického zeměpisu v Akademii a Obecný fyzický zeměpis v SPN.

V ostatních fyzicko-geografických oborech pokládáme za nejdůležitější jed-
nak zmapování větších oblastí, jakým je mezoklimatická mapa jižní Moravy
1 : 500 000 a biogeografická mapa Českých zemí 1 : 500 000 (zatím vyšel list

Brno], jednak monografické zpracování menších oblastí. Největší práce toho druhu se týká Vysokých a Belanských Tater, ale sleduje jenom horní hranici lesa. Širší tematické zaměření má monografie o podnebí Osoblažska a přehledná hydrografie jižních Čech. Zvláštní pozornosti zasluhuje také větší studie o říjnových srážkách v dunajské pánvi, o podzemních vodách Hornomoravského úvalu a o mezoklimatu oblasti Příbor-Kopřivnice-Štranberk, největší publikovaná partie tohoto komplexního geografického výzkumu. Širší teoretický význam mají menší studie o půdně geografické a biogeografické regionalizaci a o brněnském podnebí sledovaném variační analýzou z hlediska dynamické klimatologie. Z ostatních připomínáme ještě dvě studie o vodních srážkách v Čechách, i když jsou časově velmi omezené; všímají si však i poměrů v zemědělství.

Je potěšitelné, že stále více zájmu se soustřeďuje na produktivní vrstvu půdy a na biosféru, která nejvíce trpí recentními geografickými procesy, zvláště v hustě zalidněných a průmyslových zemích, a přitom zůstává nejdůležitější základem hospodářství. V tomto stručném přehledu sledujeme hlavně nová geografická témata, ale to neznamená, že bychom podceňovali regionální varianty na témata stará. Teoreticky vzato má každá oblast něco specifického, takže každé takové oblastní zpracování by mělo přinést obohacení i pro obecnou geografii.

V *hospodářské geografii* převažovaly také v tomto období práce z geografie obyvatelstva a sídel. Protože výsledky sčítání lidu 1961 poprvé umožnily získat data o hospodářské struktuře obyvatelstva rozlišující bydliště a pracoviště v rámci obcí, bylo možno zdokonalit funkční klasifikaci sídel. Byla jednotně provedena pro celé území Slovenska jak pro města, tak i pro sídla venkovská, pro něž byl sestaven podrobný kartodiagram 1 : 250 000. V Českých zemích byla zatím dokončena pouze pro venkovské obce krajů Jihomoravského a Severočeského (sledovaných obcí je však o málo méně než na Slovensku). Dojíždka do zaměstnání se kromě toho stala předmětem velmi podrobného rozboru, který však již ztrácí geografickou povahu. Poprvé bylo na dosti velkém území souborně sledováno vnitřní stěhování se zvláštním zřetelem k větším městům.

Bez ohledu na migrace, ale v důkladném historickém srovnání hospodářské struktury byla zpracována všechna města východního Slovenska. Pro území Prahy byla v mimořádném detailu a z mnoha stránek zněřena územní diferenciace hospodářské struktury a domovního fondu ve vztahu k obyvatelstvu, zčásti originální metodou. Největší práce z geografie obyvatelstva, která vyšla ve sledovaném období, týká se celostátního vývoje obyvatelstva od roku 1969 podle obcí, ale ta byla — podobně jako do jisté míry analogická studie za Slovensko — vzpomenuata už v předcházejícím referátě.

V geografii výroby a dopravy zaznamenáváme větší práci o poválečných změnách v rozložení čs. průmyslu a jinak jen drobné práce; buď sledují podrobně jedno středisko či malé území (např. mapa využití půdy 1 : 25 000 pro Bratislavu a okolí), nebo se naopak pokoušejí o souhrnnou klasifikaci několika málo znaků pro celý stát (např. průmyslové uzly), anebo přinášejí nějaké metodické zlepšení. Pokud jde o průmysl, byly více než jindy sledovány jeho negativní účinky na geografické prostředí, nejpodrobněji v oblasti podkrušnohorské. Zvýšený hospodářský zájem o geografické prostředí se projevil také tím, že vznikly dvě větší studie charakterizující rekreační oblasti (Jeseník a rekreační zázemí

Prahy). Ekonomická regionalizace zaznamenává větší srovnávací studii o administrativních jednotkách 2. řádu. Výjimečně se zmiňujeme o učebním textu z obecné geografie dopravy, protože je to první práce toho druhu u nás.

Všechny obory hospodářsko-geografické byly v rámci národního hospodářství přehledně a většinou nově zpracovány v souborných učebnicích: evropský a africký svazek Zeměpisu světa (Orbis) a 3 stručnější celosvětové přehledy politické a hospodářské geografie. K těmto pracem širokého geografického zaměření zařazujeme i větší studii o populačním vývoji afrických zemí, pokoušející se novým způsobem o geografické srovnání.

Kartografická produkce vykázala ve sledovaném období výkon, který nemá v historii české geografie obdoby. Byly dokončeny tři velké atlasy (Atlas Československé socialistické republiky, Atlas československých dějin a Československý vojenský atlas), ovšem jako výsledek příprav, které vyplnily celé poválečné období. Současné hodnocení bylo již na různých místech provedeno, ale budoucnost bude se k němu mnohokrát vracet.

Předpokladem děl tohoto druhu jsou ovšem analytické a syntetické studie, které — ať již byly zužitkovány pro jmenované atlasy nebo budou využity až v příští etapě vývoje naší kartografie — jsou připravovány na různých pracovištích. Jejich metody byly vyvozovány a ověřovány na pracovištích kartografických. Tímto výzkumem byly dotčeny všechny obory kartografie, od návrhů vhodných zobrazení až po otázky didakticko-metodické. Řada časově náročných prací se věnovala kartometrii (v geografických ústavech ČSAV a SAV, na katedře kartografie ČVUT i na universitních katedrách v Praze a v Bratislavě). Toliko o některých tématech je možné zmínit se nominálně: o vyšetření hypsometrie orografických celků, o výškovém členění státního území, o hustotě vodní sítě v dílčích územích, o znázornění změn v oslunění reliéfu, o příspěvcích k metodice kartogramů. V oboru školské kartografie se dnes realizují výsledky výzkumu prováděného ve VÚ GTK pro přípravu jednotné soustavy školních kartografických pomůcek.

Novým rysem v naší geografické tvorbě je zvýšený zájem o *dějiny vědy* — byly zpracovány dějiny geografie na Karlově universitě — a zájem o metodologii, který postoupil až do oblasti *geografické teorie*. Objevují se tu dva směry. Jeden vychází z konkrétního studia malé oblasti a přesnější a hlubší logikou se pokouší dojít k obecným poučkám. Uvědomuje si při tom nedostatky dosavadního třídění věd a snaží v něm nově uplatnit princip komplexity. Druhý směr neuvažuje o této základně vědoslovných úvah a přesto, že má velké zkušenosti v konkrétním geografickém studiu, přímo přejímá principy ekonomicky založené regionální vědy (W. Isard 1954) nebo dokonce kybernetiky.

Je potěšitelné, že i v naší geografii se více ujímají kvantitativní metody. Statistika tu byla dlouho zanedbávána a užívalo se jen těch nejjednodušších metod (bez hlubšího pohledu na podstatu statistické struktury). A v této situaci, kdy většina našich geografů nemá ani základní školení statistické, se silně uplatňuje snaha o aplikaci kvantitativních metod nejjemnějších. Je tedy nutno připomenout něco zásadního.

Jestliže nová teorie vědy tolik zdůrazňuje pojem systému, pak bychom se měli opírat o systém věd, když chceme rozvíjet koncepci nějaké vědy. V každém systému věd je geografie více než ostatní vzdálena od matematiky, neboť geografie je vědou ze všech nejvíce konkrétní. Přirozeně také na ni působí

matematika, ale možno obrazně říci, že také tato síla se zmenšuje se čtvercem vzdálenosti. Tu vzdálenost si můžeme představit, když Gaussovu rovinu čísel srovnáme s kartografickým obrazem povrchu zemského; ale i takový obraz je nesmírným zjednodušením geografické reality.

Z hlediska teorie se kybernetika přibližuje geografii v tom, že spojuje matematickou statistiku s fyziologií a že k jejím základním pojmům patří „zpětná vazba“, tedy obdoba „vzájemné závislosti“, tolik zdůrazňované novodobou geografii. Jenže kybernetika se zajímá o své objekty jen z hlediska řízení a kontroly samoregulačních systémů. V Československu zatím nedovedeme posoudit, zda aplikace kybernetiky může být geografii prospěšná. Bude tedy nejučelnější zhodnotit nejdříve zkušenosti, které v tomto ohledu nabyli geografové v zemích, kde kvantifikace geografie dospěla nejdále.

Připomeňme si závěr velké diskuse v ekonomicko-geografické sekci mezinárodního geografického kongresu r. 1964, vedené mezi geografy USA, kteří mají — vedle švédských — patrně nejvíce zkušenosti s kvantifikací. Závěr vyznívá v ten smysl, že máme už mnoho matematických teorií, ale nepřiměřeně málo faktů, které by je mohly ověřit. A připomeňme si ještě výstrahu, kterou vyslovil již před válkou jeden ze zakladatelů fyzikalismu: vzniká nebezpečí, že pojem pravdy se změní v pojem přizpůsobení systému.

V našich poměrech by bylo nejučelnější omezit se na vyzkoušené metody, např. využití teorie pole (T. Hägerstrand, J. A. Stewart 1947) anebo faktorové analýzy (Brian J. L. Berry 1961), a přitom se snažit zvládnout teoretickou geografii (W. Bunge 1962). Je tu na místě opakovat odpověď našeho vynikajícího matematika, kterou mně dal r. 1930: ve věku 30 let je už pozdě na to, aby člověk začal se studiem vyšší matematiky. Ale především nesmíme zapomínat, že matematizace není jediným prostředkem ke zvědečtění hospodářské geografie. Neméně k němu pomáhá širší mezinárodní srovnání a hlavně hlubší studium závislostí na poměrech fyzicko-geografických. Měli bychom kvantifikovat také problémy a pak bychom možná poznali, že matematika může řešit jen otázky, které nejsou nejdůležitější.

Mám-li z toho stručného přehledu odvodit nějaký závěr pro budoucí vědeckou práci, musím konstatovat, že je dosud tematicky i územně dosti roztříštěná a metodicky nejednotná. Snaha o komplexní geografické zpracování by měla sílit jak ve fyzické, tak i hospodářské geografii. Tuto potřebu nejlépe dokumentuje minimální účast geografů na organizovaném studiu „biologie krajiny“, k němuž právě vzešel nový podnět z presidia ČSAV (návrh na vypracování „biologického plánu krajiny“). Dále by se měly sjednotit některé základní klasifikace, např. pro geomorfologické a fyto geografické mapování anebo pro funkční klasifikaci sídel. Jde ovšem o takovou klasifikaci, která ponechává dosti místa pro regionální zvláštnosti, ale zároveň umožňuje co nejširší mezinárodní srovnání. Myslím, že je to dosti úkolů do příštího období, neboť jsme nesplnili ani ty, které vytyčil sjezd předcházející.

V této souvislosti se zmíním jen o úkolu nejstarším, o komplexním geografickém zpracování mladých oblastí. Po svízelných jednáních se nám nakonec podařilo docílit jednoty aspoň v tom, že byly položeny základy k jednotné geografické katastraci obcí. Práce byla pojata do státního plánu výzkumu (dílní úkol III-01/III), takže je zajištěna organizačně i finančně. Teď jde jen o to, aby co nejvíce mimopražských geografů se dalo do této práce; na první pohled

se zdá suchopárná, ale v terénu ožije a zasvěcenému pracovníkovi dá mnoho podnětů i materiálu ke geografickému zpracování malé oblasti.

Ve sledovaném období se dále zlepšily *vnější podmínky* pro vědeckou činnost. Nejen že přibýlo od r. 1965 asi 30 pracovních míst v geografických ústavech ČSAV a SAV a na vysokoškolských katedrách geografie, ale přibýlo nové periodikum, geografická řada „Actorum universitatis Carolinae“; má zvláštní význam pro mezinárodní spolupráci, protože umožňuje cizojazyčné texty ve větším rozsahu než geografické časopisy dosavadní. Mezinárodní postavení československé geografie bylo nesporně posíleno tím, že r. 1965 se u nás konalo plenární zasedání tří komisí Mezinárodní geografické unie a že referáty přednesené na dvou z těchto zasedání byly u nás r. 1967 publikovány. Českoslovenští geografové jsou zastoupeni a většinou pracují v 9 komisích IGU, v Karpatsko-balkánské geomorfologické komisi a v jedné subkomisi INQUA. Vnější úspěchem na mezinárodním poli je také okolnost, že jeden československý geograf je řádným členem jedné komise IGU a že tři byli jmenováni předsedy sekcí XXI. mezinárodního kongresu.

Studijních cest do ciziny značně přibýlo, a to i do vzdálené ciziny. Zvláštní zmínky zasluhuje spolupráce našich geografů na výzkumných úkolech rozvoje země (výzkum krasových oblastí na Kubě 1965 a 1967 a expertiza OSN v Tunisku 1966). V mezinárodní spolupráci mají význam i meziuniverzitní seminaria: třetí pražsko-varšavské se konalo r. 1967, první bratislavsko-lublaňské rovněž r. 1967.

Pokud jde o *praktické uplatnění* vědecké geografie na poli domácím, je přirozeně nejrozšířenější v tvorbě kartografické, manifestovaná pozoruhodným způsobem na liblické konferenci o významných dílech současné československé kartografie. Uplatnění geografie postupuje i v oblasti hospodářského plánování. Od r. 1965 je organizovaná spolupráce s Výzkumným ústavem prostorové ekonomiky a oblastního plánování v Bratislavě a od r. 1967 s Výzkumným ústavem ekonomiky průmyslu a stavebnictví na Vysoké škole ekonomické v Praze.

Nesmíme však zapomenout na nenápadný, ale široce zabírající a důležitý ohlas geografie v naší společnosti, který zanechává *vyučování geografie* na základních a středních školách. V tomto ohledu nemůžeme být spokojeni. Zastoupení zeměpisu v učebních plánech je nedostatečné a učebnice stále ještě nevyhovují vyšším požadavkům. Těmito poměry se bude jistě důkladně zabývat školská sekce našeho sjezdu, zde jen ukážeme na některé významné souvislosti.

V základních školách je sice zeměpis zastoupen v učebních plánech pro 6. až 8. ročník, přičemž určité náznaky zeměpisu jsou v 4. a 5. ročníku v podání vlastivědy. Hlavní nedostatek je v tom, že zeměpis byl vyřazen z 9. ročníku, takže ohromná většina mladých lidí odchází do zaměstnání, aniž by dostala ve škole nějaký vědecky ucelený soubor zeměpisných poznatků, a tedy nemůže pochopit podstatu geografických procesů. Na odborných školách, pokud se na nich vůbec zeměpis vyučuje, je to jen nejstručnější regionální přehled, hospodářsky orientovaný. Bohužel ani na středních všeobecně vzdělávacích školách to není v tomto ohledu lepší, protože obecný fyzický a hospodářský zeměpis, který měl být na začátku, je až ve 3. ročníku, jehož vyučování je narušeno přípravami k maturitě. V matematice zde žáci dospívají k diferenciálnímu počtu, v geografii se jim vykládá, že řeka má horní, střední a dolní tok.

Taková struktura učebního plánu je v rozporu se zásadními směrnicemi stanovenými v houštském semináři z r. 1967, které by měly v podstatě platit i pro základní a střední školy. Měli bychom si uvědomit, že téměř všichni naši vedoucí pracovníci, politici i hospodářští, budou mít jenom to zeměpisné vzdělání, které dostali na střední nebo základní škole. A to budou vést hospodářství ve státě, který má tolik průmyslu a přitom velmi rozvinutý a nijak snadný zahraniční obchod. Tito lidé by měli být od mládí a systematicky poučeni o konkrétních podmínkách hospodářství v nejrůznějších zemích. Měli by něco vědět o podstatě geografických procesů a nemilosrdných zákonech, kterým podléhá výměna látek na zemském povrchu. Zvláště když jde o stát, který připravuje „biologický plán krajiny“.

Druhou základní stránku vyučování zeměpisu představují učebnice. Protože vyučovací hodiny je poměrně velmi málo a zeměpis někdy vyučují nezeměpisci, měly by být učebnice co nejdokonalejší, aby žáka snadno přivedly k podstatě věci. Ale způsob, jakým se u nás zadávají rukopisy učebnic, vede k tomu, že někdy rozhoduje více odvaha autorů než hloubka a šířka jejich geografického vzdělání. V časopise naší společnosti byly středoškolské učebnice po válce poprvé kritizovány r. 1961. Vzešly z toho nepříjemnosti nikoli snad pro autory učebnic, ale pro redakci časopisu. A učebnice se od té doby zlepšily jenom málo. Je pozoruhodné, že máme řadu pedagogických fakult, že se u nás řada geografů specializuje na didaktiku zeměpisu a nakonec píše učebnici redaktor SPN. Středoškolské učebnice budou jistě předmětem jednání školské sekce. Na předcházejícím sjezdu bylo přijato 7 usnesení o zeměpisu ve škole, ale žádné z nich nebylo výslovně věnováno učebnicím.

Přes všechny stíny, jež se tlumeně objevují v tomto referátě, končíme jej výhledem optimistickým. Je sice pravda, že geografie má stále v naší společnosti i v naší vědě místo spíše podřadné, ale její význam ve vědě poroste úměrně s tím, jak bude sílit interdisciplinární spolupráce a hlavně snaha, aby všechny ty drahocenné výsledky jednotlivých věd nabyly novou a širší hodnotu tím, že se spojí v jeden vnitřně vyvážený celek. Také ve společnosti bude geografie stále více oceňována úměrně s tím, jak vedle zájmu o hmotnou životní míru, tedy o výrobu, bude přibývat zájmu o vnitřní bohatství našeho života.